

Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin "Divan"ının özellikləri**Şəmsi Əhmədov**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünsənşinq İnstитutu. Azərbaycan.
E-mail: shemsi_59@mail.ru

Annotasiya. Divan ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının çox ənəmlı bir parçasıdır. Bir çox divanlar haqqında tədqiqatlar aparılısa da, təssüflər olsun ki, bu gün qədər bütövlükdə divan ədəbiyyatı haqqında əsaslı bir elmi-tədqiqat işi meydana çıxarılmamışdır.

Hətta kifayət qədər divan ədəbiyyatı nümunələri hələ də çap belə olunmamışdır. Bu baxımdan bizim üçün siyasi-strateji region olan İrəvanda XIX əsr ədəbi mühitində yazılmış divanlar da istisna deyil.

Bu yazının qayəsi divan ədəbiyyatı və Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin "Divan"ı haqqında məlumat vermək, araşdırmanın nəticəsi olaraq, belə bir fikri vurğulamaqdır ki, Azərbaycan, xüsusən, onun bir qolu olan XIX əsr İrəvan ədəbiyyatında yazıl-yaratılmış və divan bağlamış, lakin obyektiv və subyektiv səbəblərdən ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi, onların ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə salınmasından ötrü zəmin hazırlanması ədəbiyyatlaşmış, əsasən də, şərqsünsənşinq qarşısında duran toxırəsalınmaz vəzifələrə dəndir.

Açar sözlər: divan, ədəbiyyat, Azərbaycan, Qüdsi İrəvani, mənbə

Məqala tərtibatçı: gəndərliyə - 14.09.2022, dəbət: emlak - 16.10.2022

The features of "Divan" by Mirza Muslim Gudsi Iravani**Şəmsi Ahmedov**

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Oriental Studies named after academician Z.M.Bünyadov of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: shemsi_59@mail.ru

Abstract. The divan literature is one of the many important part of Azerbaijani literature. Although many separate divans have been studied, unfortunately, no comprehensive research has been published on divan literature as a whole so far.

Another problem is that many samples of divan literature have not been published yet. From this point of view, the divans written in the literary environment of the 19th century of Yerevan, which is a political and strategic region for us, are not an exception.

The goal of this article is to provide information about divan literature and Mirza Muslim Gudsi Iravani's "Divan". As a result of the research, it is emphasized that the study of lives and works of artists not included in the literature and cultural history of Azerbaijan, especially 19th century Yerevan, for subjective reasons, and their inclusion in the literature and cultural history of Azerbaijan is one of the urgent tasks of our literary criticism, especially oriental studies.

Keywords: divan, literature, Azerbaijan, Gudsi Iravani, source

Giriş / Introduction

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı özündə iki qolu ehtiva edir: şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat. Yazılı ədəbiyyatın əhəmiyyətli bir hissəsinə divan ədəbiyyatı təşkil edir.

Divan ədəbiyyatı termini ərəblərdən götürülmüşdür və ümumiyyətlə, Azərbaycanda divan ədəbiyyatı ərəb ədəbiyyatının təsiri ilə yaranmışdır. Lakin Azərbaycan xalqının tarixi, mə-

dəni-ədəbi, sosial-dini, əxlaqi-məisət və bütövlükde, kulturoloji ərzüllərinin, xüsusən də, düşüncə, təfəkkür və hayat tarzının təsiri ilə bu ədəbiyyat yarandığı gündən özünəməxsusluğu ilə seçilmiştir. Bu xüsusiyyət hətta azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən qeyri-anə dilində (ərab və fars) yaradılmış divanlarda belə özünü bürüze vermekdədir.

Əsas hissə / Main Part

Məlumat üçün deyək ki, VII-VIII əsrlərdə ərəb ədəbiyyatı türkislər islamdan önceki ayri-ayrı tayfa və ya tayfa birləklərinə aid bədəvi şeirlərini toplayaraq, divan şəklində salırdılar. Əslində, divan sözü termin olaraq digər Şərqi dillərinə, o cümlədən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbiyyatına ərəb dilindən keçmişdir. Lakin bu o demək deyil ki, Azərbayanda, bütövlükde türk dünyasında divanın qədər mənzum əsərlər və onların topluları olmamışdır. Lakin, təssüflər olsun ki, onlar biza gelib catma-mışdır.

Tərtib qaydalarına görə, divan, əsasən, aşağıdakı hissələrdən ibarət olur: dibaça, qəsidiyər, məsnəvilər, qəzəllər, tərcibənd və tərkibbəndlər, mürəbbə, müxəmməs və müsəddəsler, saqnamələr, qıtələr, rübələr, dübəyt və fərdlər, maddeyi-tarixlər və s. [1, s.440].

"Dibaça" sözü bəzəkli ipək, qumaş parça mənasını verən "dibaç" sözüne "ə" şəkilçisi əlavə etməkələr yaradılmışdır. Ancaq "dibaça" sözü təkəcə bəzədilmiş deyil, daha çox ön söz, daha dəqiqi desək, zərlə, naxışla bəzədilmiş "giriş" monasını daşımaqdadır. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, o cümlədən təbii ki, Azərbaycanda klassiklər öz əsərlərinə nəst və nəzəmlə "dibaça" yazırlar. Dibaçdə Allaha həmd və sənalar olunur, Məhəmməd Peyğəmbər (s) tərif edilir, dövrün hökmndarı mədh olunur, kitabın yazılıma səbəbələri və məqsədləri, eləcə də onun hissələri haqqında məlumat verilir. Dibaçlər ekşər hallarda qafiyəli nəşrlə yazılrı.

Türkiyə ədəbiyyatlaşmışlığında divan ədəbiyyatı termini cəhdən işlənir. Azərbaycanda isə bir çox hallarda divan ədəbiyyatına klassik ya-

zılı ədəbiyyat deyilmiştir. Ancaq son dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatlaşmışlığında da divan ədəbiyyatı ifadəsi geniş istifadə olunmağa başlamışdır. "Divan ədəbiyyatı" dedikdə klassik şairlərin, əsasən də, "Divan" bağlayan müəlliflərin, eləcə də qələmlərinin daha çox əruz vəzində sinayan yazarların məsnəviləri və çeşidli lirk seir növleri nəzərdə tutulur.

Klassik sənətkarlar müsəlman Şərqində geniş yayılmış üç dila (ərab, fars, türk) dərindən yiyəlməmkə yanaşı, islamın mütqəddəm kitabı – Qurani-Kərimi, hədəfləri, ilahiyatı da yetərinə bilmış və əsərlərində döñə-döñə onlara müraciət edərək, bu ilkin qaynaqlardan örnekler götürmişlər [4].

Divan ədəbiyyatının mövzu dairəsi çox genişdir. Lakin bu ədəbiyyatın ana mövzusu insan hissələri, eşq və məhəbbətlə bağlıdır, yəni divana xas olan əsas səciyyə onun lirikliyidir; burada gözəlin vəsi, məhəbbətin tərənnümü hər zaman ön planda olmuşdur. Divan ədəbiyyatında eşq iki monada – dünyəvi və ilahi eşq mənalarda işlənmişdir. Eşqin tərənnümündə şair-əşiqin təxəyyülü, poetik və bədii-fəlsəfi ifadə gücü və qabiliyyəti sərhəd tanımamışdır. Təbii ki, bu, bir tərafdan, şairin fitri istədiyi ilə bağlı olmuşdur, digər tərafdan, Azərbaycan (Türk) dilinin qeyri-adı zənginliyi və Azərbaycan xalqının ənginliklərə sığmayan idrak qabiliyyəti və təfəkkür genişliyindən qaynaqlanmışdır. Məsələn:

*Heyrət, ey büt, surətin gördükə, lal eylər məni,
Surəti-halim görən, surət xəyal eylər məni.*

Yaxud da:

Dəli könlüm düşdü yena gözlerinin xayalına,
Kim bılır ki, bu könlümün fikri nədir, xəyalı nə?

Azərbaycanda divan ədəbiyyatının tarixi, ənənəvi olaraq, aşağıdakı 4 dövrlə bölünür:

1. Yaranma (taşəkkül) dövrü;
2. Püxtələşmə (çıçəklənmə) dövrü;
3. Tənəzzül dövrü;
4. Davamı.

Azərbaycanda divan ədəbiyyatının yaranma dövründə X-XII əsrlərə aid etmək olar.

İkinci, yəni püxtələşmə (çıçəklənmə) dövrü Qazi Bürhanəddin, Füzuli, Nasimi kimi klassiklərin adları ilə bağlıdır. Məhz onların sayəsində Azərbaycan divan ədəbiyyatı çıçəklənmə dövrünü başlamış və bu dövrdə adigedən ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri yazıb-yaratmışlar. Əslində, XV əsrə divan ədəbiyyatı klassik səciyyə qazanmışdır.

XVIII əsrənən başlayaraq, divan ədəbiyyatında bir durğunluq mərhələsi yaşanmış, XIX əsrədə isə o, qismən gözdən düşmüş və tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Təbii ki, bu, xüsusi XIX əsrənə dən yənədən həyatin bütün sahələrində baş verən köklü dəyişikliklərlə bağlı idi. Lakin Azərbaycanda divan bağlamaq (yazmaq) ənənəsi ədəbi qol olaraq sıradan çıxmamış, zaman-zaman şairlər bu ədəbiyyatın qiymətli nümunələrini yaratmağa davam etmişlər. Bu gün də bu proses davam edir. Müasir divanlara misal olaraq, Əliağa Vahid, Hacı Mail, Şahin Fərzəlinin və başqalarının divanlarını göstərmək olar. Məraqlıdır ki, Şahin Fərzəlinin 4 divanı çapdan çıxmışdır [7].

Ə.Bağirov "Rəhməti Təbrizi və onun "Divanı" əsərində Rəhməti Təbrizinin sufi şair olduğunu, lakin mistik (tərk-i-dünya) olmadığını qeyd edir və göstəri ki, sufi-panteizmin içtimai-siyasi mahiyyəti feodalizm cəmiyyətində hakim qüvvə və onun əlində olan dinə qarşı olduğundan, bu fəlsəfi dini cərəyanın əsas nümayəndləri cəzaya məruz qalmış, dinsiz elan olunmuş və əsərləri qadağan edilmişdir. Bu baxımdan, R.Təbrizinin "Divan"ının yeganə nüsxəsinin qalmamasını səbəbin, bəlkə də burada axtarmaq lazımdır [2, s.10].

Ə.Bağirovun bu fikrini, ola bilsin ki, bir çox divan müəlliflərinə, o cümlədən də Mirza Müslüm Qüdsi İrəvanıya da şamil etmək olar. Cün-

ki onun da divanının yalnız 1 nüsxəsi zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır (5).

Azərbaycan anadilli şeirinin böyük nümayəndəsi, XIV yüzillikdə yaşamış qüdrətli şair Qazi Bürhanəddin "Divan"ı doğma dilimizdə yazılışın və günümüzə qədər gəlib çatan ilk anadilli şeir divanlarından biridir. Büyük bir tarixi vəzifəni şerəflə yerinə yetirən şairin yaradılığı, Həsənoğluandan sonra, İmadəddin Nəsimidən əvvəl mədəniyyətin tariximizdə yeni bir əlamətə hadisə sayıyla bilər. Qazi Bürhanəddin poeziyasının baş mövzusu sevgi və gözəllikdir. Bu poeziyada ığidilik, bahadırılıq, alp-ərənlik motivləri dərhal qabarıqdır. Anadilli ədəbiyyatımızın ilk gülüstanlarından biri olan Qazi Bürhanəddin divani, xalqımızın bədii zövqünün, gözəllik və nikbinlik dünyabaxışının bəhrəsi kimi tərəvətlə və cazibədardır [3].

Azərbaycanın bütün regionları kimi, bizim üçün xüsusi siyasi-strateji önem daşıyan İrəvan bölgəsində də divan ədəbiyyatı geniş yayılmışdır. Təkəc XIX əsr ərzində burada 30-30 artıq şair yazıb-yaratmış, onlardan çoxu divan bağlamışdır. Lakin təssüfələr olsun ki, bu divanlardan eksəriyyəti bu günə qədər gəlib çatmamışdır. Bu da təssüfələr olsun ki, indiyə kimi XIX əsr İrəvan şairləri və ədibləri, demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Adigedən dövrün divan bağlamış sənətkarlarından biri də Bayat təyafasından olan Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvanıdır.

Q.İrəvanının elm aləminə hələlik lirik şeirlər "Divan"ının yeganə əlyazma nüsxəsi möləmdür. 78 vərqədən ibarət olan bu əlyazma Təbrizin Məhəmməd Naxçıvani adına Milli Kitabxanasında 2814 şıfə ilə xüsusi qiymətli əlyazma kimi qorunub saxlanılır. Cildi bıraqtlı qara dəridən (tumac) hazırlanmışdır. Ölçüsü 16x23,5 sm-dir. Hər səhifədə 19 beyt (sətir) mövcuddur, nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Yazılarmın ölçüsü 10,5x17 sm-dir. Kağızı Avropa kağızıdır. Divan minacat (yaradıcı, yaradılmış və ilahi eh-kamlar haqqında qəsidələr), nəf (Peyğəmbərin (s) vəfsi), mədhiyyə, fəxriyyə, məsnəvi, qəsida, mərsiyyə və ağlıardan, tarixi və təbii hadisələrin mahiyyətindən bəhs edən digər şeirlər və qəzel-lərdən ibarətdir. Nüsxə müəllifin özü tərəfindən yazılmışdır [5].

Q.İrəvanının "Divan"ı bir çox xüsusiyyətlərinə görə xüsusi maraq doğurur:

Əvvəla, o, klassik Şərqi və Azərbaycan divanıdır;

İkinci, bu divanda olan əsərlərin sayı 114-dür. Bu say müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdəki ayələrin sayı ilə eynidir. Mövcud fakt Qüdsi İrəvanının nə dərəcədə mömkin bir şəxs olduğunu ifadəsidir. Əslində, Q.İrəvanı zamanının en böyük sufisi (arifi) olmuş, Məhəmməd şahin zamanında 13 il İranın sədrəzəmə (baş naziri) olmuş oğlu Hacı Mirzə Ağası İrəvanını də özü kimi sufi yetişdirmişdir. Ağası İrəvani isə, öz növbəsində, usaqlığından mürəbbisi olduğu Məhəmməd şahı o dərəcədə arif kimi təriyə etmişdi ki, ikinci onu müqəddəs hesab edirdi;

Üçüncüsü, "Divan" üçdillidir, yəni orada fars, türk və ərəb dillərində yazılmış əsərlər yer alır, başqa sözə desək, bu baxımdan Q.İrəvani böyük Füzulinin azsaylı davamçılarından biridir. "Divan"da toplanmış əsərlərin 16-sı türkçə, 93-ü farsca, 4-ü ərəbcədir. 1 şeir isə müləmmədir; onun əsas hissisi türkəcə yazılısa da, bəzi hissələri farsca və ərəbçə yazılmışdır;

Dördüncüsü, "Divan"dakı 300 beytdən ibarət olan və farsca yazılmış "Tousifi-İrəvan" məsnəvisi həm də İrəvan şəhəri və bütövlükde, Cuxursəəd vilayətinin tarixinə dair yeni və tutarlı bir mənbə, əsassız erməni iddialarına qarşı minlərlə təzkibildilməz cavablardan biri – tarixi sənəddir;

Besinci, adigedən məsnəvi vətənin vəsisi və vətənə məhəbbət mövzusunda nəinki farsdilli ədəbiyyatın və Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də Şərqi ədəbiyyatının şah əsərlərindən biridir;

Altıncı, "Divan" özündə ehtiva etdiyi tarixi və təbii hadisələr, ayrı-ayrı toponimlər, şəxsiyyətlər, elm sahələri və s. ilə bağlı məlumatlar, eləcə də etnoqrafik və digər informasiyalar ilə, sözün həqiqi mənasında, milli və dəyərli bir mənbədir;

Yedinci, "Divan" olduqca lirikdir və orada hər baxımdan kifayət qədər dəyərli şeirlər mövcuddur. Onlardan bir nümunə vermek yeri nə düşər:

*Didin ki, bəzmi-hicrimdə¹ sirışkindən² şərab
olsun,
Qoy olsun istədigincən, cigərdən həm kabab
olsun.
Xiyal ayınasını mən sənə sürətnəma³ etməm,
Rəqibin bihesabı ol ki, vəslindən hesab olsun.*

*Salam hər dəm xayalə izzəti-vəslin, olum bihuş,
Düşəm rüxsarı-zərdilən, gözüm yaşı güləb
olsun.*

*Könül qəmxanəsi səndən degil cün bir zaman
xali⁴,
Neçün istərsən, ey dilbər, fəraigindən xərab
olsun?*

*Haçan təsir edər ol səngdil⁵ təbində əfqanım,
Ki, naləm nəgməsi səm'ində⁶ bir sövti-rübəd⁷
olsun.*

*Rəqibin göftügusilən⁸ könül məmərəsin⁹ yuxma,
O yer kim sakini sənsən, ol istər ki, xərab
olsun?*

*Versin, müddəi kamin alsın xəstələr canın,
Sükut etmə xəcaltdən, de bir söz kim, cəvab
olsun.*

*Təriqi-dilrübəliqda sən anın vəfa bilmə.
Qalım mən kinci-fərmandə¹⁰, rəqibim kamyan
olsun?*

*Bayan et, Möhnəti, sən sərgüzaştı-ruzi-hicrin¹¹
Yazılsın cüzv-cüzv¹², dastanın bir kitab olsun*

[8, s.153; 6, s.74-75].

Səkkizinci, şairin dili olduqca bəlağətli, təsbihlər dolu və təsirlidir;

Doqquzuncu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, adigedən divan 3 dillidir; şairin dövrünün 3 dilini mükəmməl bilməsi, ərsəyə gətirdiyi divanın poetik, elmi, filosofi, tarixi, coğrafi, etnoqrafik və s. əhəmiyyəti belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, onun digər əsərləri də olmuşdur.

¹ Bəzmi-hicr-hicran məclisi

² Sirışk-göz yaşı

³ Surətnəma-güzgü

⁴ Xali-bos

⁵ Səngdil-dasıürk

⁶ Sə-m-qulaq

⁷ Sövti-rübəb-rübəbə səsi

⁸ Qöftüqu-danışq

⁹ Məmura-burada ev

¹⁰ Kinci-fərman-göstəriş kinci

¹¹ Sərgüzaştı-ruzi-hicr-hicrat gününün sərgüzaştı

¹² Cüzv-cüzv-hissa-hissa

Nəticə / Conclusion

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən XIX əsr İrəvan ədəbiyyatında yazıb-yaratmış və divan bağlamış, lakin obyektiv və subyektiv səbəblərdən ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş sənətkarların həyat və yaradıcılıqlarının öyrənilməsi, onların ədəbiyyat və mədəniyyət tarihimizə salınmasından ötrü zəmin hazırlanması ədəbiyyatşunaslıq, xüsusən şərqşünaslığımız arasında duran təxirəsalmaz vəzifələrdəndir.

Ədəbiyyat / References

1. ASE. 10 cildde, III c. Bakı, 1979.
2. Bağırov Ə. Rəhməti Təbrizi və onun Divani. Bakı: Nurlan, 2006.
3. Qazi Bürhanəddin. Divan. Tərtibçi: Əlyar Səfəri. Bakı: Önder, 2005.
4. Nağısoylu M. Klassik irlə bağlı dəyərlə nəşr: "Divan ədəbiyyatı sözlüyü". 525.az/site/?name=xeber&news_id=27251 29.10.14.
5. Pənahoğlu Ş. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani və onun "Divan"ı (monoqrafiya). Bakı: Elnar – 2016, 2017.
6. Pənahoğlu Ş. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvəninin türkçə əsərləri. Bakı: Avropa, 2019.
7. Şahin Fazıl. Divan. Bakı: Azərnəşr, 1996; II Divan. Elnur-P, 2005; III Divan. Nurlar, 2008; IV Divan. Təhsil, 2014.
8. قسی میرزا مسلم. دیوان. کتاب خانه ملی تبریز. شماره نسخه خطی 2814

Особенности «Дивана» Мирзы Муслум Гудси Иревани

Шемси Ахмедов

Доктор философии по филологии

Институт востоковедения имени академика З.М.Буняитова НАНА. Азербайджан.

E-mail: shemsi_59@mail.ru

Резюме. Диванская литература является одной из очень важных частей азербайджанской литературы. Несмотря на то, что некоторые образцы диванов были объектами изучения, к сожалению, в целом о диванной литературе не представлено в научный оборот каких-либо фундаментальных научно-исследовательских работ.

Другой проблемой является то, что достаточное количество образцов диванной литературы до сих пор даже не представлено к печати. С этой точки зрения, не являются исключением диваны, написанные в XIX веке в литературной среде Иревана, который представляет для нас политico-стратегический регион.

Цель этой статьи дать сведения о литературных сборниках-диванах, в частности, особенностях «Дивана» Мирзы Муслум Гудси Иревани, а в заключение подчеркнуть, что изучение творчества поэтов, представляющих литературную среду Иревана XIX века, как одного из звеньев азербайджанской литературы, которые в силу объективных или субъективных причин не были включены в историю нашей литературы и культуры. Исследование жизни и творчества этих деятелей, создание предпосылок для включения их в историю нашей литературы и культуры являются неотложными задачами, стоящими перед литературоведением и востоковедческой наукой.

Ключевые слова: диван, литература, Азербайджан, Гудси Иревани, источник